

Makaleler/Articles:

17. Yüzyıl Seyyahlarına Göre Revan (Erivan) Şehri

Yerevan City: According to 17th Century Travelers

Cihat AYDOĞMUŞOĞLU*

Özet

Ermenistan Cumhuriyeti'nin başkenti olan Erivan/İrevan (tarihî Revan) şehri, -kesin olmamakla birlikte- Urartu çağında M.Ö. 782 yılında kurulmuştur. Med ve İskit evrelerinin ardından Pers hâkimiyetine giren şehir, Ahamenişlerin sükûtunun ardından Part ve Sasanilerin egemenliğinde kalmıştır. Arap (İslâm) fütûhâtı ile Sasaniler yıkılınca şehir, 7. yüzyılda Emevilerin kontrolüne geçmiştir. Emevilerin ardından 9. Yüzyılda Bağrâtlı/Pakraduniler (Gürcü) Hanedanı tarafından idare edilen Erivan, 11. asırda Selçuklu egemenliğine girmiştir. Fakat 9-10. yüzyıllar İslam tarih ve coğrafyacılarının eserleri ile Selçuklu çağı tarihî kaynaklarında şehir hakkında aydınlatıcı bilgiler yer almamaktadır. Bu da şehrin ancak 11. asır ve sonrasında nüfus bakımından kesâfet arz etmesine ve önem kazanmaya başlamasına delâlet etmektedir. Dvin'in gözden düşmesi, aslında bir süre sonra Erivan'ın yükselmesi ile neticelenmiş görünmektedir. 13. yüzyılın başında kısa bir Gürcü hâkimiyeti evresinin ardından ise şehir, Moğol ve Türkmen istilalarına maruz kalmıştır. İlhanlıların inkırazının ardından 14. yüzyılın son çeyreğinde Emir Timur tarafından istila ve tahrip edilen Erivan, Türkmen devletleri (Kara Koyunlu ve Ak Koyunlu) evresinin ardından 16 ve 17. yüzyıllarda stratejik bir konumda ve aynı zamanda sınır şehri olması gibi nedenlerle Osmanlı-Safevî mücadelesine tanıklık etmiştir. Biz bu çalışmamızda, Osmanlı gezginleri ile özellikle Safevî şahları nezdine gelen Batılı seyyah ve tüccarların gözlemlerinden hareketle Erivan ve havalisinin 17. asırdaki sosyo-kültürel ve dinî durumunu ortaya koymaya çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: Revan (Erivan), Eçmiyadzin, Sa`d-Çukuru, Osmanlı Devleti, Safevî Devleti.

Abstract

The capital city of the Republic of Armenia, Yerevan (historically Revan) city was estimated to be established 782 B.C. during the era of

* Doç. Dr., Ankara Üniversitesi

Urartu. Following the Median and Scythian eras, the city was ruled by Persians and after the decline of the Achaemenids, it was ruled by Parts and Sasanians. As the Arab (Muslim) attacks ended the Sasanian rule in the city that was at that time under the control of Umayyad in 7th century. After that, Yerevan was ruled by Bagrationi/Pakradouni Dynasty in 9th century before it was ruled by Seljuks in 11th century. However, there is not much information on the city in the sources on Seljuks era in addition to the works of Islam geography writers in 9th-10th centuries. This refers that the city population could intensified in and after 11th century and it became important. The fall of Dvin seems to have resulted in the rise of Yerevan after a while. Following a short term of a Georgian rule in the beginning of 13th century, the city was exposed to Mongolian and Turkish occupations. In the last quarter of 14th century after the fall of Ilkhanids, Yerevan was occupied and destructed by Emir Timur. The city was in a strategic position in 16th and 17th centuries following the period of Turkic states (Karakoyunlus and Akkoyunlus) and witnessed to the fights between Ottomans and Safavids. In this study, we will try to figure out the socio-cultural and religious situation of Yerevan and its around in 17th century with reference to the observations of the Ottoman history writers, Western travellers and merchants before especially Safevid shahs.

Keywords: Yerevan, Etchmiadzin, Tsha'adh-Chuxuru (the Plateau of Revan), Ottoman Empire, Safavid State.

Giriş: 17. Asra Kadar Erivan ve Havalisinin Tarihçesi

Ermenistan Cumhuriyeti'nin bugünkü başkenti olan Erivan (tarihî Revan) şehri, Tiflis'in 175 km güneyinde ve Alagöz Dağı'nın güneydoğusunda denizden 1000 m. yükseklikte kurulmuştur. Şehir, Ağrı Dağı'nın kuzeyinde ve Gökçe Göl'ün (Sevan Gölü) güney batısında verimli bir arazide yer almaktadır. Aras ırmağının sol taraftan aldığı bir kolu olan Zengi (Karasu) Çayı'nın (Hrazdan Nehri) kenarında yer alır. Erivan şehrinin tam olarak ne zaman kurulduğu ve kelimenin etimolojisi tartışmalıdır.¹

Etrafı dağlarla çevrili bir ovada yer alan Erivan'ın *Revan* ve daha çok *İrevan* diye anıldığı bilinmektedir. Ermeni literatüründe *Revan/İrevan-Yerevan* şeklinde göze çarpmaktadır. Şehrin ve kalenin tam olarak kuruluşu bilinmemektedir. 16. yüzyıla kadar tahmini olarak bir köy veya kasaba halinde olduğu ileri sürülebilir.²

Anadolu, İran ve Kafkasya arasında önemli bir geçiş yolu teşkil etmekte olup Erebusi, Erevan, Yerevan ve Hrastan olarak da anılır. Bazı kaynaklarda

¹ Mustafa Aydın, "Revan", *DİA*, 2008, c. 35, s. 26; Mirza Bala, "Erivan", *İA*, c. 4, s. 311.

² Enver Konukçu, "XVII. Asırda Revan ve Çevresinde Bir Fransız Gezgin: Jean Chardin", *Yeni Türkiye*, 60/2014, s. 2.

adının Arrân'dan türemiş olabileceği belirtilirken bazısında milâttan önce 782'de Urartular'ın kurduğu Erebuni³ Kalesi'nin adına dayandığı ileri sürülür. Şehrin Ortaçağ'lara kadarki tarihi hakkında bilgi yoktur. Arrân bölgesiyle Revan'ın 20 km. güneydoğusunda kalan Ermeniye / İrmîniye / Ermîniyye şehirlerinden Dvin/Duvin'den (Debîl/Dübeyl) bahseden ve yine VII. yüzyıl ortalarında Müslümanların bölgede gerçekleştirdikleri fetihlere yer veren klasik İslâm tarih ve coğrafya kaynaklarında (özellikle 9-10. asır müellifleri) da şehirle ilgili herhangi bir bilgiye rastlanmaz. Bu bağlamda Fransız tarihçi Grousset, Müslüman Ermenistan'ının baş şehri olarak 8 ve 9. asırlarda Dvin şehrini saymaktadır. Zira Ermeni başkenti Dvin, Arap valisinin ikâmetgâhı haline gelmiş olmalıydı ve bundan dolayı şehir Müslümanlaşmıştı. Bu da halen orada bulunan patrikhane açısından ciddi sıkıntılar yaratıyordu. Grousset'e göre, Arapların (Abbasilerin) içine düştüğü karışıklıklardan istifade eden Pakraduniler, -bölgenin hâkimiyeti için- Dvin'i hilafet otoritesinden gasp eden yerel Arap emirlerle (Kayslı Cahap ve oğlu Abdullah) mücadele ediyorlar ve Bizans imparatoru V. Leon'dan yardım bekliyorlardı. Devam eden kronoloji için burada yine ilave etmeliyiz ki Selçuklu çağı kaynaklarında da Ani ve Debil geçtiği halde Erivan şehrine ait bir kayıt yoktur.⁴

10. asır İslâm coğrafyacılarını tetkik eden Köse, Erdebil'den daha büyük olan Dvin/Debîl'i Ermeniye'nin merkezi olarak ortaya koymakta ve Debîl ile havalisinin Ermenice konuştuğunu aktarmaktadır. Bu bağlamda Arrân'ın hükümet konağı Berza'a ve Azerbaycan'ın hükümet konağının Erdebil'de olması gibi Ermeniye'nin hükümet konağı da Debîl'de idi.⁵ Tabii bazı araştırmacıların er-Ran (Arran/Erran) ile Erivan/Revan'ı birleştirmelerine – farklı coğrafi konumda olmaları- sebebiyle katılmadığımızı belirtmek istiyorum. Bizce Erivan'ın kuruluşu ve kelimenin kökeni, yerel bir –efsanevî de olabilir- Ermeni hanedanı ile ilgili olmalıdır. Şehrin ehemmiyetsiz durumu, Dvin'in 13. asırda Moğol istilası ve doğal tahribatla öneminin azalmasına karşın yavaş yavaş artmış ve zamanla Ermenistan coğrafyasının merkez şehri olmuştur.

Dolayısıyla burada süreklilik gösteren yerleşimin sonraki evrelerde yani XII-XIII. yüzyıllarda gerçekleşmiş olması mümkündür. Timur'un bölgede görünmesi ve Azerbaycan seferleri devrin kaynağı Yezdî'nin eserinde yer almaktadır. Zira Timur hayatta iken yoğun mücadeleler yaşanan Azerbaycan, Irak-ı Arab, Ermenistan ve Gürcistan taraflarına belli aralıklarla bir kaç ayrı

³ Erebuni (Erivan) şehrinin Kral II. Argistis tarafından kuruluşu ile ilgili bkz. Y. D. Bozkuş-S. D. Küçükler, *Armenia (Ermeniler ve Armenia Bölgesi'nin Eskiçağ Tarihi)*, Genesis Kitap, Ankara, 2011, s. 39.

⁴ Mustafa Aydın, *a.g.m.*, s. 26; Mirza Bala, *a.g.m.*, s. 312; René Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, Çeviren: Sosi Dolanoğlu, Aras Yayıncılık, İstanbul, 2005, s. 304, 335.

⁵ Bayram Arif Köse, "10. Yüzyıl İslam Coğrafyacılarına Göre Ermeniye ve Arrân Tarihi Coğrafyası", *Turkish Studies*, Vol. 11/1, 2016, s. 95, 95 n. 8, 96.

sefer düzenlemiştir. 1386 seferinin ardından yaklaşık sekiz sene sonra kaynağa göre Timur, Kara Koyunlulardan Kara Yusuf ve Türkmenlerle mücadele ederken Ahlat'ta karargâh kurmuş ve bir müddet sonra takriben Haziran-Temmuz 1394 tarihlerinde Erivan yakınlarındaki Üç Kilise'ye gitmiştir.⁶

Emir Timur, Ankara Savaşı dönüşünde Temmuz 1403 tarihinde Gürcüler üzerine yürüyüp bazı başarılar elde ettikten sonra Ermeniler üzerine yürümüştür. Ermeniler ise cizye vermeyi kabul ettiler. Timur daha sonra etrafı yağmalayarak Tiflis civarına yönelmiştir. Ardından Karabağ ve sonra Erdebil'e gidilmiştir. Burada bir toy verilmiş ve toy sırasında al tamgalı yarlık ile tüm Azerbaycan ile Ermenistan ve Gürcü bölgeleri, Miranşah'ın oğlu Mirza Ömer'e tefviz edilmiştir.⁷

Merhum Barthold ve ondan nakil yapan Kürkçüoğlu, Revan'ın Timur zamanında bir köy olarak kurulup daha sonra 16. asırda şehir hüviyeti kazandığı ve şimdiki ismini aldığı görüşündedirler.⁸ Erivan havalisindeki depremleri inceleyen Ermeni Bilimler Akademisi'nden Hasrat'yan, 15. yüzyıldan itibaren şehrin Ermenistan'ın başkenti olduğunu ve çok sayıda depreme maruz kaldığını bildirmektedir. Bu depremlerin en şiddetlisi ve fecisi ise 17. asırda meydana gelmiş olup şehrin çoğunu harap etmiş idi. Şehrin kalesi ile yine şehirdeki kiliseler ve evlerin neredeyse tamamı zarar görmüştü.⁹

Timur'un Revan'ı hâkimiyeti altına alması ve Altın Orda ile mücadelesi sırasında şehir ıssızlaşınca Orta Asya'dan buraya başta Emîr Sa'd yönetiminde Sa'dlular (Kara Koyunlu oymaklarından)¹⁰ olmak üzere pek çok Türk boyu gelip

⁶ Şerefüddin Ali Yezdi, *Emîr Timur (Zafernâme)*, Selenge Yayınları, İstanbul, 2013, s. 241.

⁷ Hayrunnisa Alan, *Bozğardan Cennet Babçesine Timurlular (1360-1506)*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2007, s. 76-77.

⁸ Erol Kürkçüoğlu, "Revan'dan Erivan'a Bir Şehrin Kimliği", *Yeni Türkiye*, 60/2014, s. 2; William Barthold, "Azerbaycan ve Ermenistan", Çev. İsmail Aka, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Ankara, 1975, c. VIII-XII, s. 86.

⁹ Mourad Hasrat'yan, "The Medieval Earthquakes of the Armenian Plateau and the Historic Towns of Ayrarat and Shirak (Dvin, Ani, Erevan)", *Annali di Geofisica*, Vol. XXXVIII, N. 5-6, November-December, 1995, s. 721.

¹⁰ Sa'dlu oymağı aslında Kara Koyunlu Ulusu'nun en büyük boylarından olup yurdu, Nahçıvan ve Erivan'ın güneyindeki Sa'd Çukuru (Çukur Sa'd) idi. Kara Koyunlu devletinin yıkılmasından sonra diğer oymaklar gibi Ak Koyunluların hizmetine giren Sa'dlu oymağı, sonraları Safevîlerin oymakları arasına dâhil olmuştur. Oymağın yurdu ise yine Safevî çağında da Çukur Sa'd idi. 16. yüzyıldaki tanıdığımız Sa'dlu beyleri, Elvend Han Beğ ve Uluğ Han Beğ'dir. Bkz. Faruk Sümer, *Safevî Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, TTK, Ankara, 1999, s. 105-106. Yine Sa'dlu oymağı üzerine çalışan Konukçu'ya göre Sa'dlılar, Kara Koyunluların üst düzey boylarından olup onların lideri saraya yakın akraba Sa'd idi. Onun abidevî türbesi Türkmenlerin de ziyaretgâhı olup Revan-Üç Kilise yolu üzerinde bulunuyordu. Bkz. Enver Konukçu, *a.g.m.*, s. 3.

yerleşti. Sa'dlular'ın iskânıyla birlikte coğrafi özelliğinin de rolüyle burası Sa'd Çukuru diye adlandırıldı.¹¹

Ebu Bekr-i Tihranî tarafından 1470/1471 yılında Ak Koyunlu hükümdarı Uzun Hasan Bey adına Farsça yazılan Kitâb-ı Diyarbekriyye adlı eserde, Kara Koyunlu boylarından Sa'dlu boyunun Çuhur Sa'd'da kışladıkları kaydı yer almaktadır.¹²

Timurluların ardından Akkoyunlu ve Karakoyunlu idaresine giren Revan, bir kültür merkezi haline geldi. Daha sonra şehre Şirvanşahlar, Gürcü prensleri ve Safevîler hâkim oldu. Safevîler döneminde bölgede Sa'd Çukuru¹³ beylerbeyliği (başlıca şehri Erivan) kuruldu. Burayı Ustacalu ve Kaçar boylarının beyleri yönetmekteydi. Bu arada 1441'de Kilikya'dan sürülen Ermeni katogikosları¹⁴, Revan şehrine yakın Eçmiadzin'i (Üç Kilise) kendilerine ikametgâh olarak seçmişlerdi.¹⁵

Safevîlerin Erivan'a ilk ayak basmaları İsmail'in daha Tebriz'de tahta oturmadan önce Saru Kaya yaylağına varmadan Erivan'ın güneyindeki Sa'd Çukuru bölgesine¹⁶ gelmesi (1499/1500) ile ilgili olmalıdır. Şehrin bu sıradaki durumunu aydınlatacak maalesef bilgimiz yoktur.

¹¹ Mustafa Aydın, *a.g.m.*, s. 26.

¹² Ebu Bekr-i Tihranî, *Kitab-ı Diyarbekriyye*, Çeviren: Mürsel Öztürk, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2001, s. 58. Yine aynı bilgi Ahsenü't-Tevârih adlı eserde de yer almaktadır. Bkz. Hasan-ı Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, Çeviren: M. Öztürk, TTK, Ankara, 2006, s. 128.

¹³ Aras Irmağ'nın orta havzasında yer alan Sa'd-Çukuru [Çukur Sa'd] denilen geniş bölge, kendi içinde Sa'd-Çukuru (Revan Ovası), Sürmeli-Çukuru (İğdır ili arazisi) ve Nahçıvan bölgelerinden teşekkül etmektedir. Yerleşimin tarih öncesi çağlarda başladığı bu bölgede, yoğun beşerî faaliyetler ve olaylar cereyan etmiştir. Çeşitli kültürlerin görüldüğü Sa'd-Çukuru'na, birçok kavim ve millet gelip geçmiş, çeşitli devletler hâkim olmuştur. Buraya ilk Türkler, İlk Çağ'ın sonlarında gelmişlerdir. Selçuklu Devleti'nin kuruluşuyla birlikte Azerbaycan ve Doğu Anadolu'ya gelen Oğuz/Türkmenler ise buralara yerleşerek vatan yapmışlardır. Bölgede bu suretle başlayıp keskinleşen etnik, siyasî ve kültürel Türk hâkimiyeti, 1827'deki Rus işgaline kadar devam etmiştir. Bkz. Hasan Geyikoğlu, *Selçuklular'dan Safevîler'e Sa'd-Çukuru*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, 1998.

¹⁴ Yunanca "Katholikos" kelimesinden gelen Katogikos "Evrensel" Ermeni, Gürcü ve Nasturi kiliselerinde başpatrikle eş anlamlı kullanılan unvandır. Bu tabir kilise tarihinin ilk dönemlerinde, Doğu'da archimandrites ve eksarkhos gibi yüksek düzeyde din adamları ya da başkeşişler için kullanılırdı. Dolayısıyla katogikoslar ayrıcalıklı birer başpiskopos olmakla birlikte, belirli bir patriğe bağlıydılar. Katogikos unvanı sonradan patrik ya da baş patrikle eş anlamlı oldu. Bkz. Fikretin Yavuz, "Ermeni Kimliği'nin İnşasında Bir Patrik Portresi: Mıgırđıç Kırmıyan", *Akademik İncelemeler*, c. 2, Sayı 1, 2007, s. 259, n. 149.

¹⁵ Mustafa Aydın, *a.g.m.*, s. 26.

¹⁶ Faruk Sümer, *a.g.e.*, 1999, s. 18; Hasan-ı Rumlu, *a.g.e.*, 43-44.

Revan'a yönelik Osmanlı ilgisi XVI. yüzyılın ilk yıllarında başladı. Yavuz Sultan Selim, Çaldıran zaferinin (1514) ardından Revan şehri yakınında Sa'd Çukuru'nda konakladı ve Revan şehrini yağmaladı. Yavuz, 22 Eylül 1514 tarihinde Çaldıran zaferi dönüşünde uğradığı Erivan surları önünde Vezir Mustafa Paşa'yı azletmiş¹⁷ ve yerine Pîrî Paşa'yı vezir yapmıştır.¹⁸

Şah İsmail devrini ayrıntılı anlatan Safevi kroniği Ahsenü't Tevârih'de Revan'ın dâhil olduğu Çukur Sa'd, Nahçıvan olayları sebebiyle birkaç defa geçmektedir. Bu bağlamda 1517/18 tarihinde Çukur Sa'd Hâkimi olarak Rumlu Div Sultan görünmektedir.¹⁹ Div Sultan, devletin kuruluşuna katılan, dirlik (tiyul) olarak Sa'd Çukuru (Erivan bölgesi) verilen ve şahsi kabiliyetleriyle de emîrî'l-ümerâlğa kadar yükselmiş bir Türkmen beyi idi.²⁰

1514 olaylarından uzun bir süre sonra şehre gelen Şah I. Tahmasb, burayı harap halde buldu. Van Beylerbeyi İskender Paşa 1549'da Revan'ı tekrar yağmaladı. 1554'de Revan'a yeni bir saldırı daha yapıldı. Safevilere karşı düzenlenen İran seferi sırasında 1579'da Lala Mustafa Paşa'nın kuvvetleri Revan'a yönelerek Safevî Valisi Ustacalı Muhammed'in yaptığı saldırıya karşılık verdi. Revan, III. Murad devrinde bölgede fetihlerde bulunan Sinan Paşa, Özdemiroğlu Osman ve Ferhad Paşaların gayretleriyle Eylül 1583'de Osmanlılar tarafından tamamen kontrol altına alındı.²¹ Şehri ele geçiren Ferhad Paşa, burada hemen Zengi çayının doğu kıyısında Şahbağı'ndaki Tokmak Han köşkünü ortaya alarak bir kale yapımı başlattı. Sekiz kuleli iç kale ve kırk üç kuleli dış kale, 4000 arşın tutan surların yanı sıra bir kervansaray, bir cami ve bir hamam inşa edilerek kırk beş gün içinde tamamlandı. Ayrıca kaleye elli şâhî topu konuldu. Revan Beylerbeyliğine de Kars Valisi Deli Hızır Paşa tayin edildi.²²

¹⁷ 28 Eylül'de hükümdarın Revan kasabasına iniş yaptığını bildiren Osmanlı müellifi Hoca Sadeddin Efendi, Mustafa Paşa'nın azlini ise şöyle anlatmaktadır: "İnceliğe düşkün Padişah, Karabağ kışlağından vazgeçerek Nahçıvan'la Revan'a doğru yol değiştirdi. Yeniçerilerin ağzı birliğinin Divan ileri gelenlerinin kışkırtmasıyla olduğu bilgilerinde olmağın, ol kötü işleyenlerin dilek harmanlarını da tutuşturmayı kararlaştırıp askeri aldayub baş çekmeye yönelten vezirlere kinler biçti. Bu nedenle yolda giderken dilsizce duyurdu. Mustafa Paşa'nın kuskunun [eyer kayışı] kestirdi. Sözünü edilen Şaban ayının ikinci günü (22 Eylül) Nahçıvan çevresi cihanı kaplayan ordunun çadırlarının kurulduğu yer olcuk defterdar olan Pîrî Çelebi ki Mevlana Celaleddin Aksarayî torunlarından vezirlik durağına yükseldi...". Bkz. Hoca Sadeddin Efendi, *Tâci't-Tevârih*, Yalınlaştıran: İsmet Parmaksızoğlu, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1979, c. 4, s. 225-226.

¹⁸ Mustafa Aydın, *a.g.m.*, s. 26; Feridun M. Emecen, *Yavuz Sultan Selim*, Yitik Hazine Yayınları, İstanbul, 2012, s. 151; Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi*, Yayına Hazırlayan: Dr. M. Çevik, Milliyet, İstanbul, 2010, c. 2, s. 564.

¹⁹ Rumlu Hasan, *Ahsenü't Tevârih (Şah İsmail Tarihi)*, Çeviren: Cevat Cevan, Ardıç Yayınları, Ankara, 2004, s. 43, 44, 51, 71, 206.

²⁰ Faruk Sümer, *a.g.e.*, 1999, s. 43.

²¹ Mirza Bala, *a.g.m.*, s. 312.

²² Mustafa Aydın, *a.g.m.*, s. 26; Erol Kürkçüoğlu, *a.g.m.*, s. 3; M. Fahrettin Kırzioğlu, *Osmanlıların Kafkas-Elleri'ni Fethi (1451-1590)*, TTK, Ankara, 1998, s. 346.

1590 yılındaki İstanbul Antlaşması ile Revan, Osmanlı Devleti hâkimiyetinde sayılmıştır.²³ Bu bağlamda Kasım 1590'da yapılan tahrir (Revan Kanûnnâmesi ve Revan Eyaleti Mufassal Defteri) göre Revan'da altı mahallede bulunan 403 hanenin yirmi dokuzu Müslümanlara aitti. 2000 dolayındaki şehir nüfusu içinde Müslümanların nispeti % 7 idi.²⁴ 1590 tahririni inceleyen çalışmasında Karagöz, şu bilgileri vermektedir: “*Bunun yanı sıra yaptığımız incelemelerden Nahçıvan'daki şehirleşme oranının devrinin çok üzerinde olduğunu gördük. Şehirde, sancak merkezi olan Revan'ın aksine, (merkezde ve köylerde) Müslim nüfusun fazlalığı dikkati çekmektedir.*”²⁵

Yaptığı doktora çalışmasında Revan'ın Osmanlı çağını inceleyen Ilgaz ise nüfus ile ilgili şu bilgileri vermektedir: “*Bu çerçevede, 1590 yılı tahririne göre, Revan Eyaleti'nin yaklaşık vergi nüfusu 8979 hanedir. Bu nüfusun 3320 haneden oluşan kısmını Müslüman Türkler, 5659 hanesini ise gayrimüslimler oluşturmaktadır. Bir başka deyişle tahrir defterine kayıtlı eyalet vergi nüfusunun %38'i Müslüman Türk, % 62'si gayrimüslimdir.*”²⁶

İlk tahririn yapıldığı yıllarda, bitişik meskûn mahallerin etrafları surla çevrilince, Türkler surun dışında, Gayr-i Müslimler ise surun şehre yakın tarafında kalmışlardır. Böylece şehir, sur içi ve sur dışı (varoş) olmak üzere iki kısma ayrılmıştır.²⁷

1603'te tekrar başlayan Osmanlı-Safevî savaşlarından Revan da etkilendi. Şah I. Abbas yedi aylık bir kuşatmadan sonra kaleyi ele geçirdi, fakat Osmanlı kuvvetlerinin yaklaşması üzerine şehri tahrip ederek ahalisini göç ettirdi ve geri çekildi. Ardından ise buranın kontrolünü tekrar sağladı (1013/1604). Osmanlılar, 11 Eylül 1616'da Emirgüne Han'ın savunduğu Revan Kalesi'ni kuşattıysa da elli beş gün sonra muhasarayı kaldırdı. IV. Murad, 1635'de doğrudan Revan'a yürüdü. 28-29 Temmuz 1635 tarihinde burayı kuşattı ve 8 Ağustos'ta teslim aldı. Bu fethin anısına Topkapı Sarayı'nda Revan Köşkü'nü yaptırdı. Fakat şehir 1 Nisan 1636'da yeniden Safevîlerin eline geçti. 1639'da imzalanan Kasr-ı Şîrin Antlaşması ile de Osmanlılar, Irak-ı Arab karşılığında Azerbaycan üzerindeki iddialarından vazgeçince Revan Safevîlerin elinde kaldı.²⁸

²³ Remzi Kılıç, *XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Osmanlı-İran Siyasî Antlaşmaları*, Tez Yayınları, İstanbul, 2001, s. 126-132.

²⁴ Mustafa Aydın, *a.g.m.*, s. 27.

²⁵ Hakan Karagöz, *1590 Tahririne Göre Nahçıvan Kazası*, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Isparta, 2001, s. 54.

²⁶ Selçuk Ilgaz, *Osmanlı Hâkimiyetinde Revan (Çukur Sa'ad) (XVI.-XVIII. Yüzyıllar Arasında Sosyo-Ekonomik Tarih)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Erzurum, 2010, s. 55.

²⁷ Selçuk Ilgaz, *a.g.t.*, s. 49.

²⁸ Özer Küpeli, *Osmanlı-Safevî Münasebetleri (1612-1639)*, Yeditepe Yayınevi, 2014, s. 270-280.

Safevîler de Revan bölgesini yeni idarî birimlere ayırdı ve Sa'd Çukuru, Revan Hanlığı'nı oluşturdu.²⁹

17. Yüzyıl Seyyahlarına Göre Erivan Şehri ve Havalisi

Eskiden doğu-batı mücadelesinin doğudaki temsilcileri merkezi İstanbul olan Osmanlılar ile İran coğrafyasına hükmeden İsfahan merkezli Safevîler idi. Her ikisinin de askerî ve siyasî ilişkilerinin bulunduğu batı dünyası, her iki büyük gücün içyapısını öğrenmek ve bunları batıya aktarmak için büyük çaba sarf etmişlerdir.³⁰ İşte bu bağlamda, Safevî ülkesine gelen batılı seyyahlara ait Revan şehri ile ilgili gözlemleri aktarıp yorumlamaya çalışacağız. Tabii bu arada Revan şehri ile ilgili bilgiler veren Osmanlı dünyasına mensup seyyahlardan/müverrihlerden de erişebildiklerimizi anlatacağız. 17. Yüzyılın seçilmesinin sebebi ise doğal olarak şehrin daha belirgin ortaya çıkması ile bu sırada İran coğrafyası hakkında bilgi veren seyyah ve müverrihlerin gözlem ve bilgi kalitelerinin yüksek ayrıca da seyahatnamelerin içeriklerin zengin oluşudur.

Anadolu, Kafkasya ve İran arasında geçiş noktası konumunda bulunan Revan, Safevi Devleti'nin Kafkasya topraklarındaki en önemli ve büyük garnizonuydu. Ticarî ve stratejik öneminin yanı sıra özellikle tarım ürünlerine dayalı vergi geliri bakımından da önem arz ediyordu. Bu nedenle baştan itibaren Osmanlı ile Safevi devletleri arasında mücadeleye konu olmuştu.³¹

1554 harekâtında saldırıya maruz kalan Revan hakkında Osmanlı müellifi Peçevi'de şu bilgiler vardır:“Şaban ayının 17'sinde [18 Temmuz 1554] Acem ülkesinin gerçek anlamıyla canı yerinde olan Revan kentine varıldı. Burada Şah'ın, oğlunun ve kimi ünlü han ve sultanlarının gösterişli sarayları, bağ ve bostanları özellikle Bağ-ı Sultanîye denmekle tanınan çok şabane bir bağ ateşe verilip yerle bir edildi. Ayn 23'ünçü günü [24 Temmuz] Arpa Çayı diye anılan çok iç açıcı bir yerde konaklanarak buranın çevresi baştanbaşa yağma ve tabrih olundu. Bu konakta Diyarbakır Beylerbeyi bir bölüm İranlıya rastlayıp savaşa tutuştu ve onlardan birkaç dil ile baş alındı”.³²

1583 yılı haberlerini anlatırken Hoca Sadeddin Efendi, Osmanlı ordusunun menzilden menzile ilerleyerek Revan ülkesine vardığını ve buraların eskiden Lala Mustafa Paşa zamanında yapılan akınlarla yağma edilerek harap bir duruma geldiğini yazmaktadır. Fakat bu durumdan 1-2 yıl sonra öncekinden daha bayındır hale getirilmiş, yıkık bir yeri bırakılmamıştı. Bu bağlamda çevredeki her

²⁹ Mustafa Aydın, *a.g.m.*, s. 27; Faruk Sümer, *Kara Koyunlular (Başlangıçtan Cihan-Şah'a kadar)*, TTK, Ankara, 1992, s. 20-22.

³⁰ Enver Konukçu, *a.g.m.*, s. 1.

³¹ Özer Küpeli, “Evlîya Çelebi'nin İlk İran Seyahati Güzergâhı ve Kalelere İlişkin Bilgiler”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, XI/2 (Kış 2011), s. 84.

³² Peçevi İbrahim Efendi, *Peçevi Tarihi*, Haz: B. S. Baykal, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1982, c. II, s. 221-222.

köy, üçer dörder yüz binadan oluşan birer kent ve kasabaya dönüşmüştü. Şah Kulu Han, sonra da Tokmak Han adıyla ün kazanan oğlu Mehmet Han, reayayı adalet ve ihsanlarla yönetmişler, yüksek bir kalkınma düzeyine eriştirmişlerdi. Halk çoğu günlerini zevk ve safa ile geçirirdi. Ancak Osmanlı askerinin gelmekte olduğu öğrenilince dağılıp perişan oldular.³³

Merhum F. Sümer de 16. asrın son çeyreğinde geliri bol ve baş şehri Erivan olan Çukur Sa'd'ın Hâkimi (Beylerbeyi) olarak Ustacalu Tokmak Muhammedî Han'ı göstermekte ve adı geçen Han'ın Gürcistan'ın Osmanlılar tarafından fethine seyirci kalamayacak bir karakterde olduğunu belirtmektedir.³⁴

Doğu İlleri serdarlığına atanan Ferhat Paşa, Revan kentine girip (1583) kale yapımına başlayınca Tokmak Han'ın saraylarını ortaya alıp etrafına geniş ve sağlam bir sur -45 günde- inşa ettirmişti. Revan beylerbeyliği, Sultan Süleyman'ın hareminden yetişme cesur ve kahraman Çağalazade Yusuf Paşa'ya vezirlik rütbesiyle birlikte verildi. Daha sonra Revan eyaletinde gerekli ve önemli olan kalelerden Şuragel Kalesi'nin ihtiyacı olan asker ile araç ve gereçler tamamlanmıştı.³⁵

Hoca Sadeddin Efendi, H. 1013 olaylarını (1604/1605) anlatırken Şah Abbas'ın Tebriz'i aldıktan sonra Nahçevan üzerine Zülfikar Han'ı gönderdiğini ve Nahçevan'ın da Revan eyaletine bağlı bir yer olduğunu belirtmektedir. Revan Beylerbeyi Şerif Paşa, Tebriz'in halini görünce 300 kadar askeri kaleyi korumakla görevlendirmiştir. Ama kuşatıldıkları takdirde dayanma ihtimali bulunmadığından içerde olan kul taifesini dışarı çıkarıp kaleyi ateşe vererek harap etmek istedi. Fakat üzerine vardığı zaman içindekiler "*biç eskiden şah kulları idik*" dediler ve dışarı çıkmayarak kaleyi Zülfikar Han'a teslim ettiler. Böylece -bir süre kuşatmadan sonra-Revana, Şah I. Abbas devrinde Safevilere tekrar geçmiş oldu. Şah, bir süre sonra Revan Kalesini yakıp yıkarak yerle bir etti.³⁶ Safevilerin eline geçen Erivan Eyâleti de Kaçarlardan güçlü ve saygın bir bey olan Emirgüne Han'a tevdi edilmiştir.³⁷ Bu arada Şah Abbas'ın 1604/5 tarihlerinde Çukur Sa'd eyâletini istirdada giriştiği sıralarda bu eyâlette yaşayan Sa'dluların çoğunun huzura gelip Erivan ile diğer kalelerin alınmasında hizmet ettiklerini belirtmeliyiz. Ayrıca Osmanlı hizmetinde kalmayı tercih eden Ali Kulu Sultan'ın oğlu Mehdi Kulu Bek, babasını terk ederek Erivan'da Şah'ın huzuruna çıkmış idi.³⁸

³³ Hoca Sadeddin Efendi, *Tâcü't-Tevârih*, Yalınlaştıran: İsmet Parmaksızoğlu, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1979, c. 4, s. 79.

³⁴ Faruk Sümer, a.g.e., 1999, s. 121, 136.

³⁵ Hoca Sadeddin Efendi, a.g.e., c. 4, s. 80.

³⁶ Hoca Sadeddin Efendi, a.g.e., c. 4, s. 244-246.

³⁷ İskender Bey Türkmen, *Târih-i Âlem-ârâ-yı Abbâsî*, Yayına Hazırlayan: İ. Afşar, Müessese-i İntişârât-ı Emir Kebîr, Tahran, 1387, s. 656.

³⁸ Faruk Sümer, a.g.e., 1999, s. 198.

Sultan Murat Han'ın İran seferini ferman buyurduğu 1635 yılında Vezir Mehmet Paşa ve emrindeki kalabalık asker (ayrıca 20 balyemez top ve 400 parça şâhî darbzen) ile 28 Temmuz'da Revan³⁹ Kalesi kuşatılmıştır. 8 Ağustos Çarşamba günü ise kale alınmıştır. İçine Murtaza Paşa ve yeniçeriden birçok kul konulmuştur. Bu sırada Revan Han'ı olan Emir Gûne ise oğlu ile birlikte Osmanlı hâkimiyetine girmiş ve payitaht İstanbul'a gelmiştir. Fakat geleneksel Safevi taktiğine uygun olarak Sultan'ın İstanbul'a hareket ettiğini öğrenen Şah Safi, Revan'ı yaklaşık 110 gün kuşatma altında tutarak nihayetinde şiddetli kış sebebiyle imdat gönderilemediğinden vire ile geri alacaktır.⁴⁰

Safevilerden Şah Safi devrinde 1640'da ilk defa Revan'a gelen Evliya Çelebi, Üç KİLİSE ve Revan şehri hakkında şu bilgileri vermektedir: “*Bu mahal, Revan sınırındadır. Üç yüksek dağ üzerinde üç büyük kiliselerdir ki her birinde yüzer ikişer yüz patrik, rahip, keşiş ve Ermeni papazları var. Hıristiyan milletleri içinde Ermeni milletinin bu kiliselere gayet inançları olduğundan bütün Hıristiyan memleketlerinden bu kiliselere adaklar gelir, gayet sağlam vakıftır... 1407/1408 yıllarında Timur Han'ın tüccarlarından Labicânî Hoca Can adında zengin bir bezirgân, bu Revan toprağına ayak basıp görse ki amber kokulu verimli güzel bir toprak. Orada bütün yakımlarıyla konaklar ve yerleşir. Günden güne pirinç ekimini geliştirerek zenginleşir ve büyük bir kent olur. Daha sonra 1509 tarihinde İran Şahı İsmail Şah, bir kale yapması için Revan Kulu adlı hanına emir verir. Kale yedi senede tamamlanınca adına Revan derler. Zengi Nehri'nin doğu tarafı kıyısında tuğla ve taş yapı güzel bir kaledir. Ama yalın kattır. Süleyman Han, Nabcivan diyarına sefer edip feth ettikten sonra Revan'ı İslâm askerine yağmalattırır. Ufak tefek olan kalesini de yer yer yıkarlar.*”⁴¹

Özer Küpeli'ye göre Evliya Çelebi, her ne kadar dönemin kaynaklarından teyit edilemese de, Revan Kalesi'nin ilk bânisinin Şah İsmail olduğunu yazmaktadır. Buna göre XVI. yüzyıl başlarında Safevi topraklarına katılan Revan'da onun emri üzerine yapımına başlanan kale, ancak yedi yılda tamamlanabilmiştir. Zengi (Hrazdan) Nehri'nin güneydoğusunda tuğla ve taştan yapılmış bu kale Evliya'nın belirttiğine göre, Kanunî Sultan Süleyman'ın Nahçıvân Seferi esnasında yıkılmıştır.⁴²

³⁹ Kâtip Çelebi, adı geçen Revan Seferi'ne padişahın özengisi yanında hepsi de kapudanlık yapmış/yapacak olan Canbolat-oğlu Mustafa Paşa, Hüseyin Paşa ve Kara Mustafa Paşa'nın da katıldığını belirtmektedir. Bkz. Kâtip Çelebi, *Tuhfetü'l-Kibar Fî Esfari'l-Bihar*, Açıklamalarla Yayına Hazırlayan: Orhan Şaik Gökyay, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1973, s. 212-213.

⁴⁰ Mehmet Halife, *Târib-i Gılmânî*, Hazırlayan: Kâmil Su, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1976, s. 14-15.

⁴¹ Evliyâ Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, Hazırlayanlar: Y. Dağlı-S. Ali Kahraman, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2008, İkinci Baskı, c. 2, s. 264, 321.

⁴² Özer Küpeli, *a.g.m.*, s. 85.

Revan'ı Şah II. Abbas devrinde ikinci defa 1647'de ziyaret eden Evliya Çelebi kaleyi, surları, Ferhad Paşa ve Tokmak Han [eski İrevan Hâkimi] tarafından yaptırılan istihkâmları, kalenin Tebriz, Yayla ve Köprü kapıları yanında Çevgân Meydanı'nı kapsayan eski şehri tasvir ettikten sonra cami ve çarşı pazarıyla Köprübaşında Hanbağı, han ve hamamı hakkında bilgi verir. Ona göre şehirde 3000 kale eri, 3000 han askeri, 7000 eyalet askeri bulunmaktadır. Şehirdeki ev sayısı 2060 kadardır. Üç Kilise'yi de gören Evliya Çelebi, "Rum kayserinin yapısıdır derler, Üç Kilise'nin birinde Ermeni kızları, birinde Rumlar, Ermeniler oturur. Acem ve Osmanlı tarafından her gece beşer, altışar yüz atlı gelip burada kalır. Çul ve torba çıkararak bütün rahipler mihmandarlık ederler. Fevkalâde bir Hristiyan merkezidir. Buradan Aras ve Zengimar ırmaklarını geçip ikinci defa Revan'a vardık. Revan Hamı Takî Ali Han, kız kardeşinin düğününden gelmişlerdi. Doğruca saraylarına konuk olduk." demektedir.⁴³

1605 Paris doğumlu Fransız tüccar Jean Baptiste Tavernier, Revan ve havalisi hakkında seyahatnamesinde şunları yazmaktadır: "Aras'tan sonra bir ovada kamp kurduk. İki gün sonra da Revan'a ancak yarım günlük yoldaki Üç Kilise'ye⁴⁴ vardık. Ermenistan'dan İran'a girildiğinde ilk ilgi çekici yer Revan'a üç mil [4,8 km] uzaklıktaki Üç Kilise'dir. Üç Kilise, birbirlerine belli bir uzaklıkta bulunan üç manastırdan başka bir şey değil. En büyüğü ve güzeli Ermenilerin büyük patriğinin oturduğu manastır. Bu, ilkinde bir tüfek atımı uzaklıkta. Güneyde başka bir manastır daha var, doğuya doğru çeyrek mil uzaklıkta da bir kızlar manastırı bulunuyor. Ermeniler buraya Eçmiyadzîn başka bir deyişle "Tek Oğul" adını veriyorlar ve bu ad, ana kilisenin de adı. [Hz.] İsa'nın gelişinden yaklaşık üç yüzyıl sonra yapımına başlanan Kiliseye, Ermenilerin büyük saygı duydukları Surp Krikor'un adı verilmiş. İkinci manastır, Azîz Krikor'u görmek için İtalya'dan gelen bir prensesin onuruna yaptırılmış. Bütün Ermeniler, Üç Kilise'de ibadet ederler. Kervanlar burada kalır, Ermeniler günah çıkarırlar ve patrik tarafından kutsanırlar... Paris'e dönerken 1655 Şubat tarihinde Üç Kilise'den geçtim. Hem kar yolları kapattığı hem de Ermeniler bayramlarını geçirmek istedikleri için kervanımız burada kaldı. Patrik, bize peynir, armutlar, elmalar ve bir çeşit soğandan oluşan yemek getirtti. Ben bir armut yiyip bir kupa şarap içtikten sonra izin alıp ayrıldım. Konaklamamız süresince Patrik bana şarap, kavunlar ve iki-üç ayak uzunluğunda güzel alabalıklar gönderme nezaketini gösterdi... Kısa bir süre sonra dua için çan çaldı. Herkes kiliseye gitti. Zira artık Hristiyanların çan seslerinden rahatsız olunan Türkîye'de değildik. İran [Safevî] Şahı her şeye izin veriyordu ve bütün Ermeni kiliselerinin Hristiyan ülkelerden çan getirtme olanağı vardı... Yüzyıldan beri bu patriklik bu kadar bezenmemiş. Ancak İran [Safevî] Şahı Abbas'ın Ermenileri ticarete yöneltmesinden ve onların bu yolla zenginleşmesinden sonra bu noktaya gelinmiş... Revan, insan yaşamı için gerekli her şeyin

⁴³ Mustafa Aydın, a.g.m., s. 27; H. Nihal Atsız, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi'nden Seçmeler*, I, MEB, Millî Klasikler, Ankara, 2001, s. 266-277.

⁴⁴ Üç Kilise, günümüzde kullanılan Ermenice adı Eçmiyadzîn olup Ermenistan Cumhuriyeti'ndeki bu kent hâlen Ermeni Patrikhanesinin merkezidir. Bkz. *Tavernier Seyahatnamesi*, s. 66, n. 71.

özellikle de güzel şarapların bol bulunduğu bir yörede kurulmuştur. İran'ın en iyi eyaletlerinden biridir, hem verimli toprakları hem de büyük bir kervan uğrağı olması sayesinde Şah buradan büyük gelir elde ediyor. Yalnızca Revan Hanı'nın yıllık geliri 20.000 Tümen'i aşıyor. İki imparatorluğun sınırında bulunan kent, Türklerle İranlılar [Safevîler] arasında birçok kez el değiştirmiş. Eski kent harap olduğundan yeni kent 800 adım ileride bir kayalıkta kurulmuş. Kayanın batı eteğinin dibinde bızlı akışlı bir ırmak var. Irmak üç kemerli güzel bir taş köprü aracılığıyla aşıyor, köprüünün altına odalar yapılmış ve Revan Han'ı yazın kavurucu sıcaklarından kurtulmak için kimi zaman buraya geliyor. Irmaktan çok çeşitli ve bol miktarda balık yakalanıyor. Kentin batı tarafında savunma hendeği görevi yapan bu ırmak varsa da bu güçlü bir tahkimat sayılmaz. Zira ırmağın öte tarafında hepsi de kentten daha yüksek tepeler bulunuyor. Kale, kayanın üstüne yapıldığından savunma hendeklerinin derinliği en çok üç-dört ayak. Kimi yerlerde kentin çift suru ve birçok kulesi yer alıyor. Surlar topraktan yapıldığından yağmur, top güllerinden daha büyük zarara yol açıyor. Revan mahallesi kuzeybatıda olup kalabalık ve sur dışı bir mahalle görünümünde. Bütün tüccarlar, zanaatkarlar ve aynı zamanda Hıristiyan Ermeniler bu mahallede oturuyor. Hıristiyan Ermenilerin burada dört kilisesi ve büyük bir manastırı var. Kısa süre önce çok güzel bir kervansaray da yapılmış. Kente gelince, burada yalnızca Han, subayları ve askerleriyle birlikte oturuyor ve Han'ın evi ırmağa bakıyor. Han güçlü olup sınırı korumaya yetecek kadar kuvveti var. Revan'da yaz mevsimi çok sıcak geçtiğinden Han genelde bu mevsimi dağda çadırların altında geçiriyor. Kentin güneyinde dört mil uzaklıkta yüksek dağlar var... Doğum yeri Revan olan birçok eski Ermeni ailesi var Revan'da. Bu kent, ipeğin geldiği eyalete uzak olmadığından bütün ipekler burada toplanıyor. Yol muhafızları için belli bir vergi ödemek gerekiyor ve bu vergiye râhdârî, vergiyi toplayanlara da râhdâr deniyor.⁴⁵

Sonuçta Revan'ı Şah II. Abbas devrinde 1655'te gören Tavernier, burayı İran'ın en zengin şehirlerinden biri olarak anlatır, arazisinin bereketli olduğunu ve çevresinde pirinç yetiştirildiğini söyler. Ticarî olarak kervan güzergâhında olup tarım ürünleri ve vergi potansiyeli bakımından zengin sayılabileceğini belirtir. Kalenin kuzeybatısındaki mahallede tüccar ve zanaat ehlinin oturduğunu, bu kısımda Ermenilerin de dört kilisesinin bulunduğunu yazar.⁴⁶

17. asır Osmanlı müverrihi Kâtip Çelebi (ö. 1657), Revan ile ilgili şu bilgileri vermektedir: "Revan, 87 derece boylam 39 derece enlemde Çukur Sa'd denilen ülkenin kasabası ve idare yeridir. Zengi Suyu dedikleri çay, kalenin batı ayağından geçer. Kale diiz bir yerde adı geçen nebre bakan topraktan bina olunmuş bir kaledir. Güney ve kuzeyde iki kapısı vardır. Güneyde olanına Tebriz Kapısı kuzeydekine Şirvan Kapısı denir. Etrafı bağ ve bahçedir. Tabii ve meyve memleketidir. Adı geçen kalenin içinde çarşısı, camisi ve nebre bakan sarayı vardır. Daha önce 1583'te Ferhad Paşa alıp asker koymuştu. 1605'te Şah Abbas yedi ay kuşatarak geri aldı. 10 yıl sonra Mehmed Paşa, muhasara etti.

⁴⁵ Jean-Baptiste Tavernier, *Tavernier Seyahatnamesi (Stefanos Yerasimos'un Anısına)*, Editör: S. Yerasimos, Çeviren: T. Tunçdoğan, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2010, s. 66-77.

⁴⁶ Mustafa Aydın, *a.g.m.*, s. 27.

Fethetmek mümkün olmadı. 1635'te Sultan Murad Han varıp yedi günde almıştı. Ancak dönüp geldiğinde Şah Safi geri aldı. Hâlen Kızılbaşlar elindedir. Mahsulü (vergesi) olan vilâyettir".⁴⁷

Tavernier'den sonra 1671-1673 tarihlerinde gerçekleştirdiği iki yıllık doğu seyahatinde Fransız gezginlerden Jean Chardin, Safevî hükümdarı Şah Süleyman devri Revan'ını büyük bahçe ve bağlarıyla tasvir etmektedir. Şehrin yaklaşık 800 evden ibaret olduğunu ve kalede 2000 kişilik bir garnizonun mevcut bulunduğunu bildirir. Ayrıca şehrin çift duvarlı, toplu, 200 adamın barınabileceği küçük bir kalesinin olduğunu, resmigeçit ve gösterilerin yapıldığı ağaçlarla çevrili bir meydanın, ayrıca dokuma ürünlerinin satıldığı altmış üç dükkânın bulunduğunu belirtir. Chardin geldiğinde Safi Kulu idaresinde olan Revan'da Ermeniler rahatça ve iç içe yaşamakta olup şehirde bulunan birkaç kilisede serbestçe ayin yapabilmekteydiler.⁴⁸

Safevî hükümdarı Şah Süleyman (1666-1694) devrinde İran'a gelen Chardin'in gözlemlerine ayrıntılı olarak bakacak olursak Erivan hakkında şunları görebiliriz: "Erivan büyük fakat aynı zamanda kirli ve çirkin bir şehir. Şehrin büyük bir kısmı bahçelerden ve mahallelerden oluşuyor ve güzel tek bir bina bile yok. Her yanı dağlarla çevrili bir ovada yer alıyor. İki nehir şehrin yakınından geçiyor, kuzey batısında Hrazdan ve güney batısında da Kırk Bulak [pınar] nehirleri. Kale küçük bir şehir sayılabilir. Çevresi kırk bin adım olup oval biçimdedir ve içinde sekiz yüz kadar ev vardır. Kalede sadece saf İranlılar kalabiliyor. Ermenilerin kalede gün boyunca ticaretle uğraştıkları ve içinde çalıştıkları dükkânları var, akşam olunca da dükkânlarını kapatıp evlerine gidiyorlar. Bu kalenin kerpiç veya pişmiş toprak mazgallı üç seti, eski tabkım usulünce yapılmış son derece dar ve doğruya özgü düzensiz surları ve kuleleri var. Kale geniş ve sarp, altı yüz kadem derinliğinde ve dibinde bir nehrin aktığı korkunç bir uçurumun kenarında kuzey batıya doğru uzanıyor. Kalenin bakımı için iki bin kişi tutulmuş, duvarları kadar çapıları var. Bütün kapıları demirle güçlendirilmiş, engellerle donatılmış, inercikar parmaklık ve güçlendirilmiş muhafız barınağı ile sağlama alınmış. Valinin sarayı kalenin içinde uçurumun kenarında yer alıyor. Güzel ve çok büyük, yazın da son derece boş bir saray. Şehir, kaleden top atışı kadar uzaklıkta. Şehirle kale arasındaki kısım pazarlarla ve evlerle dolu. Fakat yapılar zayıf. Şehirde birkaç kilise var. Büyük bir Pazar var ve hemen yanında tuğladan inşa edilmiş ve şu an harabe halinde eski bir cami var. Camiye üç yüz adım ötede büyük meydan bulunuyor. Erivan Meydanı kare biçimlidir, yarıçapı dört yüz adımdır ve çevresi ağaçlarla çevrilidir. Şehirde ve kalede çok sayıda hamam ve kervansaray var. Erivan boş sayılır ve verimlidir. Meyveler bol bol geliyor, özellikle de şarap çok güzel ve çok da ucuz. Alabalıklar ve sazın balığı muhteşem bir şekilde lezzetli, Erivan'da aynı zamanda keklik çok yeniliyor. İran tarihinde Erivan'ın kökeniyle ilgili hiçbir bilgi bulunmuyor. Araştırmaların Ermenistan'daki fetih hareketlerinden önce kurulduğunu sanmıyorum. Böyle düşünmeme

⁴⁷ Kâtip Çelebi, *Cihânnümâ*, Yayın Yönetmeni: Nevzat Bayhan, Yayın Editörü: Said Öztürk, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, İstanbul, 2010, s. 481.

⁴⁸ Mustafa Aydın, *a.g.m.*, s. 27; Enver Konukçu, *a.g.m.*, s. 2.

neden olan şey, ne şehrin içinde ne de çevresinde antik döneme ait kalıntıların bulunmamasıdır. Her yönden yirmi fersah uzanan Erivan bölgesinde 23 erkek manastırı ve 5 kadın manastırı var. Hepsi de fakir ve bakımsızlar, çoğunda en fazla beş altı kişi var. Erivan Beylerbeyi Safi Kulu Han olup İran'ın önemli valilerinden biridir. Ayrıca politikayı iyi bilen zeki bir şahıstır. Erivan yılda 32 bin tümen kazandırıyor..."⁴⁹

Son olarak Tournefort'un gözlemlerine değinmek istiyoruz. Fransa krallık bahçelerinin bitki bilimcisi Joseph Piton de Tournefort, 1701 yılında yaptığı seyahat sırasında gördüğü Erivan şehri hakkında şu bilgileri vermektedir: "8 Ağustos'ta büyük bir kent ve İran Ermenistan'ının başkenti olan Üç Kilise'ye üç saatlik yoldaki Erivan'a gittik. Bir ovanın kenarındaki tepenin üstüne kurulmuş olan Erivan kenti, bağlar ve bahçelerle dolu. Evler bile çayırılarıyla meyve ağaçları ve bağları iç içe olan İran'ın en güzel vadilerinden birinde sıralanıp gidiyor. En verimli topraklara tabii, pamuk ve pirinç ekilmiş. Pirinç özellikle Erzurum'a gönderiliyor. Erivan'ın evleri, tek katlı, taraçalı, İran'ın diğer kentlerinde de olduğu gibi kerpiçten ve çamurdan yapılmış. Her ev, kare biçimli, köşeli ya da yuvarlak, yaklaşık iki metre yüksekliğinde bağımsız bir duvarla çevrili. Kent surları birçok yerde iki sıralı olmakla birlikte yüksekliği asla dört metreyi geçmiyor ve yalnızca yuvarlak dört ya da beş ayak genişliğinde hendeklerle korunuyor. Hemen hemen oval biçimli olan kalede, Müslümanların yaşadığı sekiz yüzdenden fazla ev var. Kale muhafızlarının sayısının 2500 olduğu söylendi. Gündüzleri burada çalışan Ermeniler, yatmak için kente gidiyorlar. Eski kent belki daha güçlüydü ama Türk-İran [Osmanlı-Safevî] savaşları sırasında yıkıldı. Zengi Irmağı kuzeybatıda ve Kerk bulak güney batıda akıyor. Erivan'da üç kemerli bir köprüyle Zengi'yi aştık. Han [Vali], hava çok sıcak olduğunda bu kemerlerin altına yapılmış odalara gelerek serinliyor. Bu han, her yıl eyaletten yirmi bin tümeden fazla para alıyor. Erivan'da yemekler güzel. Keklik ve meyve çok bol. Şaraplar harika. Kentin yapılaşması kötü olduğundan güzel yerlerin bulunması olanaksız. Valinin kalede bulunan sarayı büyüklüğü ve dairelerinin dağılımı bakımından görkemli. Kentin meydanı kare biçiminde ve çapı dört yüz adımdan fazla değil. Hamamlar ve kervansaraylar da güzel. Özellikle kale tarafındaki yeni kervansaray. Hristiyanların kiliseleri küçük ve yarı yarıya yerin altında. Kentteki camilerin hiçbir özelliği yok. İranlılar [Safevîler] 1635'te kaleyi geri almışlar ve o tarihten bu yana ellerinde tutuyorlar..."⁵⁰

Yüzyıl kapandıktan hemen sonra 1701'de –anlattıkları büyük ölçüde Chardin ile benzeşen- Tournefort, yine buranın bağları ve bahçelerini anlatır, tarım ürünlerini (tahıl, pamuk, pirinç), evlerin tek katlı olup kerpiçten yapıldığını, şehrin duvarlarının bazı yerlerde çift sur şeklinde olduğunu yazar; kale duvarlarının yüksek olup 2500 kişilik garnizonun yanında 800 haneyi

⁴⁹ Jean Chardin, *Chardin Seyahatnamesi (İstanbul, Osmanlı Toprakları, Gürcistan, Ermenistan, İran 1671-1673)*, Editör: Stefanos Yerasimos, Çeviri Ayşe Meral, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2014, s. 257-275.

⁵⁰ Joseph de Tournefort, *Tournefort Seyahatnamesi*, Editör: Stefanos Yerasimos, Çevirenler: Ali Berktaş-Teoman Tunçdoğan, 4. Baskı, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2013, s. 174-178.

barındırdığını ifade eder. Ayrıca şehirdeki han ve kervansarayların da şehre ayrı bir güzellik kattığını belirtir.⁵¹

Sonuç

İslâm tarih ve coğrafyacılarında geçmeyen ve Ortaçağ tarihî kaynaklarında ise nadir olarak yer alan Erivan'ın en eski tarihi ve kuruluş hikâyesi bugün tam olarak bilinmemektedir. Tarihi Dvin şehri işgal, saldırı ve/veya doğal afetler sebebiyle ortadan kalkınca (13. asır) bir süre sonra Erivan şehri Ermenilerin merkezî bir şehri olarak öne çıkacaktır. Muhtemelen Emir Timur devriyle birlikte canlanan Erivan ile ilgili bilgiler daha sonra artmaya başlayacaktır. Özellikle Safevilerin eline geçince zengin, verimli ve vergi geliri yüksek bir eyalet haline gelen Sa'd Çukuru bölgesinin en önemli şehri Revan olacaktır. Zaten Safeviler Revan'ın da içinde bulunduğu bu bölgeyi –merhum F. Sümer'in tespitine göre- Kara Koyunlu ulusunun en kudretli oymağı Sa'dlu oymağının yerleşim yeri olması sebebiyle Çukur (Çuhur) Sa'd⁵² tesmiye etmişler ve bu isimle *eyalet* düzenine sokmuşlardı. 17. asır müverrih ve seyyahlarına baktığımızda Revan'da Türk-İslâm şehirlerine özgü kale, çarşı, saray, köprü, han, hamam ve cami bulunmakta idi.

Bugün Ermenistan'ın başkenti olan Erivan şehri, Osmanlı literatüründe *Revan* ve Safevi kroniklerinde *İrevan* şeklinde geçmektedir. Tabii olarak Osmanlı-Safevi savaşları ve mücadeleleri esnasında oldukça zarar gören şehir, defalarca el değiştirmiştir. Bu bağlamda her seferinde yöneticisi değişmiş, ahali yer değiştirmek zorunda kalmış ve şehir bir yıkılıp bir imar edilir hale gelmiştir. Kasr-ı Şirin Antlaşması'ndan sonra ise şehrin daha istikrarlı ve bayındır (tahıl ve meyve memleketi olarak etrafı bağ ve bahçelerle çevrili) bir hale büründüğü ulaşılabildiğimiz seyyahların tespitlerinden malumumuzdur.

⁵¹ Mustafa Aydın, *a.g.m.*, s. 27.

⁵² Faruk Sümer, *a.g.e.*, 1999, s. 105, 198.

Kaynakça

- Alan, Hayrunnisa, (2007). *Bozkırdan Cennet Bahçesine Timurlular (1360-1506)*, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Atsız, H. Nihal, (2001). *Evlîya Çelebi Seyahatnâmesi'nden Seçmeler*, I, Millî Klasikler, Ankara: Millî Eğitim Bakanlığı.
- Aydın, Mustafa, (2008). "Revan", *DİA*, 2008, C. 35, s. 26-29.
- Bala, Mirza, "Erivan", *İA*, C. 4, s. 311-315.
- Barthold, W., (1975). "Azerbaycan ve Ermenistan", Çev. İsmail Aka, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. VIII-XII, s. 77-87, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
- Bozkuş, Y. D. – Küçüker, S. D., (2011). *Armenia (Ermeniler ve Armenia Bölgesi'nin Eskiçağ Tarihi)*, Ankara: Genesis Kitap.
- Chardin, Jean, (2014). *Chardin Seyahatnamesi (İstanbul, Osmanlı Toprakları, Gürcistan, Ermenistan, İran 1671-1673)*, Editör: Stefanos Yerasimos, Çeviri: Ayşe Meral, İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Ebu Bekr-i Tihranî, (2001). *Kitab-ı Diyarbekriyye*, Çeviren: Mürsel Öztürk, Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Feridun, M. Emecen, (2012). *Yavuz Sultan Selim*, İstanbul: Yitik Hazine Yayınları.
- Evlîyâ Çelebi, (2008). *Günümüz Türkçesiyle Evlîyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, Hazırlayanlar: Y.
- Dağlı - S. Ali Kahraman, İkinci Baskı, C. 2, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Geyikoğlu, Hasan, (1998). *Selçuklular'dan Safeviler'e Sa'd-Çukuru*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi.
- Grousset, René, (2005). *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, Çeviren: Sosi Dolanoğlu, İstanbul: Aras Yayıncılık.
- Hammer, (2010). *Büyük Osmanlı Tarihi*, Yayına Hazırlayan: Dr. M. Çevik, C. 2, İstanbul: Milliyet Yayınları.
- Hasan-ı Rumlu, (2006). *Absenü't-Tevârih*, Çeviren: M. Öztürk, Ankara: TTK.
- Hasrat'yan, Mourad, (1995). "The Medieval Earthquakes of the Armenian Plateau and the Historic Towns of Ayrarat and Shirak (Dvin, Ani, Erevan)", *Annali di Geofisica*, Vol. XXXVIII, N. 5-6, November-December, 1995, s. 719-722.
- Hoca Sadeddin Efendi, (1979). *Tâcü't-Tevârih*, Yalınlaştıran: İsmet Parmaksızoğlu, C. 4,

- İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları. Ilgaz, Selçuk, (2010). *Osmanlı Hâkimiyetinde Revan (Çukur Sa'ad) (XVI.-XVIII. Yüzyıllar Arasında Sosyo-Ekonomik Tarih)*, Doktora Tezi, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- İskender Bey Türkmen, (1387). *Târib-i Âlem-ârâ-yı Abbâsî*, Yayına Hazırlayan: İ. Afşar, Tahran: Müessesesi-i İntişârât-ı Emir Kebîr.
- Karagöz, Hakan, (2001). *1590 Tabirine Göre Nahçıvan Kazası*, Yüksek Lisans Tezi, Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kâtip Çelebi, (1973). *Tuhfetü'l-Kibar Fî Esfari'l-Bihar*, Açıklamalarla Yayına Hazırlayan: Orhan Şaik Gökyay, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Kâtip Çelebi, (2010). *Cibânnümâ*, Yayın Yönetmeni: Nevzat Bayhan, Yayın Editörü: Said Öztürk, İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları.
- Kılıç, Remzi, (2001). *XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Osmanlı-İran Siyasî Antlaşmaları*, İstanbul: Tez Yayınları.
- Kırzioğlu, M. Fahrettin, (1998). *Osmanlıların Kafkas-İleri'ni Fetbi (1451-1590)*, Ankara: TTK.
- Konukçu, Enver, (2014). "XVII. Asırda Revan ve Çevresinde Bir Fransız Gezgin: Jean Chardin", *Yeni Türkiye*, 60, s. 1-5.
- Köse, B. Arif, (2016). "10. Yüzyıl İslam Coğrafyacılarına Göre Ermeniyeye ve Arrân Tarihî Coğrafyası", *Turkish Studies*, Vol. 11/1, s. 89-108. Küpeli, Özer, (2011). "Evliya Çelebi'nin İlk İran Seyahati Güzergâhı ve Kalelere İlişkin Bilgiler", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, XI/2 (Kış), s. 69-97.
- Küpeli, Özer, (2014). *Osmanlı-Safevi Münasebetleri (1612-1639)*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi. Kürçüoğlu, Erol, (2014). "Revan'dan Erivan'a Bir Şehrin Kimliği", *Yeni Türkiye*, 60, s. 1-13.
- Mehmet Halife, (1976). *Târib-i Gılmânî*, Hazırlayan: Kâmil Su, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Peçevi İbrahim Efendi, (1982). *Peçevi Tarihi*, Haz: B. S. Baykal, C. II, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Rumlu Hasan, (2004). *Absenü't Tevârib (Şah İsmail Tarihi)*, Çeviren: Cevat Cevan, Ankara: Ardıç Yayınları.
- Sümer, Faruk, (1992). *Kara Koyunlular (Başlangıçtan Cibân-Şah'a kadar)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Sümer, Faruk, (1999). *Safevî Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, Ankara: TTK.

- Tavernier, Jean-Baptiste, (2010). *Tavernier Seyahatnamesi (Stefanos Yerasimos'un Amısına)*, Editör: S. Yerasimos, Çeviren: T. Tunçdoğan, İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Tournefort, Joseph de, (2013), *Tournefort Seyahatnamesi*, Editör: Stefanos Yerasimos, Çevirenler: Ali Berktaş - Teoman Tunçdoğan, 4. Baskı, İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Yavuz, Fikrettin, (2007). "Ermeni Kimliği'nin İnşasında Bir Patrik Portresi: Mıgırdıç Kırimyan", *Akademik İncelemeler*, C. 2, Sayı 1, s. 257-289.
- Yezdî, Şerefüddin Ali, (2013). *Emîr Timur (Zafernâme)*, İstanbul: Selenge Yayınları.